

Joan Brossa, ara i aquí

Mirades des del País Valencià

Glòria Bordons
Jordi Marrugat (eds.)

Joan Brossa,
ara i aquí

Joan Brossa, ara i aquí

Mirades des del País Valencià

Glòria Bordons
Jordi Marrugat (eds.)

UNIVERSITAT DE
BARCELONA

Edicions

Filologia UB

Sumari

Presentació, per Glòria Bordons i Jordi Marrugat 9

I. L'OBRA DE JOAN BROSSA DES DE L'ART I L'EDUCACIÓ D'AVUI

BROSSA DES DE L'ART

NELO VILAR, Apunts sobre un recital a quatre veus de cinquanta poemes
concrets de Joan Brossa i un número d'antimàgia 19

VICENTE PLA VIVAS, Vigència i obsolescència de les imatges de reproducció:
a la recerca d'una genealogia visual de Joan Brossa 27

BROSSA DES DE L'ART, LA POESIA I L'EDUCACIÓ

RICARD HUERTA, Em va fer Joan Brossa? Els referents artístics i literaris
per estimular la creativitat i les poètiques educatives 41

VARIACIONS DIDÀCTIQUES A LA BROSSA

ALÍCIA DÍAZ SÁEZ i CARMÉ DOMÉNECH PUJOL, Poesia experimental:
una experiència educativa amb poemes objecte 63

ANDREA RUIZ GARCIA, Joan Brossa i els gèneres literaris fronterers. Un estudi
a l'educació secundària 71

RAQUEL MOLERO SÁNCHEZ, La poesia objectual de Joan Brossa a l'educació
primària. Anàlisi de dues propostes didàctiques 81

II. L'OBRA DE JOAN BROSSA DES DE LA POESIA I LA DRAMATÚRGIA ACTUALS

JOAN DEUSA, Moviment secret de les paraules. Text sobre la poesia
de Joan Brossa 91

MARIA JOSEP ESCRIVÀ, Brossa-revulsió 99

ÀNGELS MORENO, La poesia de Joan Brossa: si la paraula és la cosa	103
CARLES REBASSA, Llegir Joan Brossa, avui i aquí.....	113
MANUEL MOLINS, El cos foradat d'Arlequí en el teatre de Joan Brossa.....	119
RODOLF SIRERA, El que sé de Joan Brossa	129
NÚRIA VIZCARRO BOIX, Joan Brossa o com sempre em retrobe amb els seus misteris	133

Presentació

Glòria Bordons

Jordi Marrugat

L'octubre del 2021 es va celebrar a València el cinquantenari dels Premis Octubre, que, d'ençà que es van fundar, han estat molt més que uns premis literaris. Han funcionat com a aglutinant i difusor de personalitats culturals de tota mena; han contribuït de manera fonamental a la cohesió dels Països Catalans; han donat a conèixer, consolidat i reconegut valors literaris de les tendències més diverses; s'han posat al servei del coneixement i de la reivindicació política. Els Premis Octubre han estat i són emblema capital de la cultura lingüística compartida a tot els Països Catalans.

Per això es tractava d'un aniversari especialment significatiu. També per a la figura i l'obra de Joan Brossa, perquè aquest autor, a més de reivindicar incansablement la unitat dels territoris de parla catalana i defensar-ne amb fermesa la llengua, va establir lligams molt estrets amb el País Valencià: va participar-hi en tota mena d'actes artístics i va esdevenir un dels grans referents de la transformació literària dels anys setanta que, precisament, va fer visible el Premi Vicent Andrés Estellés de poesia en el marc dels Premis Octubre. En la primera edició, el 1973, el guanyà *Grills esmolen ganivets a trenc de por*, de Joan Navarro, i en fou finalista *L'esmortèida estela de la platja*, de Salvador Jàfer. Eren dues obres i dos autors que participaven de la gran renovació literària catalana dels setanta i la fundaven per al País Valencià —i per aquest valor fundacional que tingueren, totes dues van ser reeditades amb motiu dels seus quaranta anys, el 2014, a 314 Edicions—. Aquesta transformació es va desenvolupar a partir del canvi de paradigma provocat principalment per Joan Brossa, del qual tant Navarro com Jàfer reconegueren sempre la influència i el mestratge.

Tenia sentit, doncs, que, en una ocasió tan assenyalada com l'esmentat cinquantenari, es busqués de nou la confluència dels Premis Octubre i el llegat de Joan Brossa amb la voluntat de renovació, de servei al coneixement i de cohesió dels Països Catalans. Per aquesta raó, reprenent la tradició de convertir els dies previs als Premis Octubre en una setmana d'activitats culturals, la Fundació Joan Brossa, Acció Cultural del País Valencià, la Universitat de Barcelona, l'Octubre Centre de Cultura Contemporània, 314 Edicions i la Universitat de València, amb la col·laboració de la Institució de les Lletres Catalanes i del

Ministeri de Cultura i Esport, van organitzar a València les Jornades «Joan Brossa, ara i aquí», de les quals aquest llibre recull la major part de les intervencions. Es van celebrar els dies 27, 28 i 29 d'octubre del 2021 i s'hi van debatre qüestions referides al llegat transformador i inconformista de Brossa i dels anys setanta, a la seva difusió a través de les institucions educatives, als camins presents de la renovació artística i literària, al paper de Joan Brossa en la literatura actual o a la lectura que en fan els creadors contemporanis.

Els actes es van pensar i dur a terme en dos àmbits clarament diferenciats que aquest llibre reflecteix dividint-se en dues parts. Els matins del 28 i el 29 d'octubre, a la Universitat de València, es van fer actes de reflexió i debat acadèmics sobre diversos aspectes de l'obra de Brossa, la continuació artística de la seva opció trencadora i les possibilitats que ofereix per a l'ensenyament de la llengua, la literatura i les diverses arts. Per a les tardes del 27 i el 28 d'octubre, es van convidar diversos poetes i dramaturgs d'arreu dels Països Catalans a l'Octubre Centre de Cultura Contemporània perquè expliquessin en dues taules rodones com llegeixen Brossa i com creuen que actua avui en la seva obra i en la cultura catalana. El dia 27 es va dedicar a la poesia i la taula rodona va anar seguida d'un recital a micròfon obert en què diversos escriptors valencians van poder llegir obra pròpia i de Brossa o exposar records d'ell. El dia 28, la taula rodona sobre teatre va anar seguida de l'espectacle *La culpa no és de Brossa, és de Freud*, que, ideat, creat i dirigit per Ester Roma i interpretat per Bàrbara Roig i Ramon Bonvehí, ofereix una mostra de com es pot reinterpretar escènicaament avui el llegat brossià. A més, durant totes les jornades, es va poder gaudir de l'exposició «Brossa polièdric», produïda per la Diputació de Barcelona i la Fundació Joan Brossa, al vestíbul del mateix Octubre Centre de Cultura Contemporània.

La primera part del llibre recull les intervencions matinals dels actes realitzats a la Universitat de València. El primer dia, el 28 d'octubre, les activitats tingueren lloc a la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de València (Departament d'Història de l'Art). En el mateix lloc es desenvoluparen, de manera consecutiva, el que en podríem dir «una lectura performàtica de poemes de Brossa» i una taula rodona. La primera anà a càrrec d'Almudena Millán, Lucía Peiró i Nelo Vilar, sota la direcció de Bartomeu Ferrando. Els textos escollits, com comenta Nelo Vilar en el seu article, foren majoritàriament dels anys seixanta: poemes curts, que concentren grans veritats o que denuncien les incongruències dels polítics i les injustícies comeses contra el poble, alhora que reflexionen sobre la llengua i l'essència del que Brossa considerava un poema. Una interpretació amb pocs mitjans però que gràcies al moviment, els sons i el significat dels mots aconseguí un gran efecte en el públic.

A partir de l'actuació, es desenvolupà una taula rodona titulada «Brossa avui. Entre la paraula i la imatge» amb els protagonistes del recital, acompanyats del Dr. Vicente Pla, del Departament d'Història de l'Art, i la Dra. Glòria Bordons, organitzadora dels actes de les Jornades a la Universitat. La sala era plena, en gran part ocupada per alumnes que havien quedat molt sorpresos pels poemes llegits o representats; en general desconeixien Brossa i el que havien vist els deixà bocabadats. La discussió esdevinguda a la taula al voltant de l'art sonor, l'experimentalitat brossiana i l'art contemporani en general fou vista com a necessària pels assistents, sobretot tenint en compte que eren al final del seu grau acadèmic i gairebé ningú no els havia parlat d'aquestes qüestions.

Lamentablement la taula no es va gravar. Tanmateix, Nelo Vilar, en l'article que editem en la primera part d'aquest llibre, ens parla del procés per realitzar l'espectacle i també de com la seva generació va descobrir Brossa i què representa aquest autor en el context de la poesia i l'art experimental dels anys seixanta i setanta. D'altra banda, el Dr. Vicente Pla va acceptar d'escriure un article sobre Joan Brossa en relació amb l'art del seu temps.

En segon lloc, es reproduïxen els discursos pronunciats a la Facultat de Magisteri de la mateixa universitat el dia 29 al matí, amb el títol genèric de «Brossa des de l'art, la poesia i l'educació»: la conferència de Ricard Huerta i la majoria d'intervencions de les ponents de la taula rodona «Variacions didàctiques a la Brossa».

En la conferència de Ricard Huerta, aquest lligà la relació personal amb Brossa amb l'admiració pels objectes i els poemes visuals, però alhora amb el coneixement de la poesia de Brossa i del cinema que agradava al poeta, i moltes altres coses que relacionen l'art i la poesia amb l'educació.

A continuació, el Dr. Alexandre Bataller presentà i contextualitzà els propòsits de la taula «Variacions didàctiques a la Brossa». En primer lloc, Clara Barceló, pertanyent a l'equip educatiu de la Fundació Joan Brossa, exposà els objectius de la Fundació en aquest camp, com s'havia prosperat en els darrers anys i què s'estava preparant de cara a l'obertura d'un nou local a la Fundació que permetrà més activitats educatives i alhora facilitarà la innovació. Atès que el contingut de la intervenció forma part de la presentació del Servei Educatiu que ofereix la Fundació al seu web, no s'inclou aquí. D'altra banda, la publicació de les tres intervencions valencianes sobre propostes experimentades permetrà veure com Brossa ha estat ben present a les aules del País Valencià dels darrers trenta anys, en totes les generacions i tots els nivells; tenim propostes que abasten d'infantil a secundària presentades per professores que van des de generacions pioneres ja jubilades fins a les darreres fornades de mestres i professores.

La segona part del llibre, que hem titulat «L'obra de Joan Brossa des de la poesia i la dramaturgia actuals», recull les intervencions de poetes i dramaturgs en les dues taules rodones de les Jornades. Se'ls va demanar que hi expliquessin i, posteriorment, hi debatessin com llegeixen Brossa, quins contactes han tingut amb la seva obra, què n'han tret, quin llegat creuen que ha deixat, com actua en la literatura actual. És en aquest sentit que la taula sobre poesia es va titular «Llegir Brossa avui dia: reptes i facilitats». Hi van participar Joan Deusa, M. Josep Escrivà, Àngels Moreno i Carles Rebassa, dels quals editem les intervencions, seguides de les dels dramaturgs que van participar en la taula rodona de l'endemà. Aquesta es va titular «El teatre de Brossa: història o actualitat?» com a síntesi del mateix tipus de preguntes dirigides al camp teatral: la poesia escènica de Brossa és actual o ha quedat com un document històric irrepresentable?, com creuen que es pot representar avui?, es representa prou?, influeix en les dramaturgies coetànies?, en les seves pròpies?, etc. Van participar-hi Pau Miró, Manuel Molins, Rodolf Sirera i Núria Vizcarro; malauradament, el primer no ha deixat escrita la seva intervenció.

El conjunt d'aquests textos ofereix experiències, lectures i perspectives molt diferents que es complementen i formen una imatge polièdrica i actualitzada de l'obra de Joan Brossa, el qual, de fet, sempre va incentivar el paper actiu dels lectors, la diversitat de mirades, el canvi i la necessitat d'avançar cap a indrets nous. A més, llegint Brossa, cadascun dels autors retrata l'obra pròpia o algunes de les nocions o dels referents en què es funda, de manera que ens donen testimoni dels camins que ha emprès la literatura catalana en autors consolidats i en veus més novelles. Són textos molt valuosos com a lectures de Brossa fetes des de l'actualitat i com a documents de poètiques contemporànies molt diverses que, des d'aquesta heterogeneïtat, estan construint la nostra literatura.

Esperem que els diferents articles d'aquest llibre serveixin per adonar-se que la recepció de Joan Brossa no s'acaba amb les generacions que van conviure amb el poeta, sinó que va molt més enllà, perquè els poetes joves hi estan interessats i en fan noves lectures; els nous dramaturgs tenen en compte el seu teatre; dins del món de l'art, hi ha un interès d'aprofundir en el seu coneixement perquè les noves generacions sàpiguen què els pot aportar, i, finalment, el món educatiu el té present per a la imprescindible renovació continuada a les aules. La interdisciplinarietat de les seves propostes, la radicalitat dels poemes i objectes brossians i la contemporaneïtat el fan ben viu a tot els Països Catalans, però aquesta vegada, tenint en compte la celebració del 50è aniversari dels Premis Octubre i el centenari del naixement de Joan Fuster, hem volgut centrar la mirada especialment en l'actualitat i la vivència de Brossa al País Valencià.

Si l'1 d'agost del 1959 Brossa s'adreçava a Joan Fuster per parlar amb ell sobre «la necessitat de fer brollar la poesia directament de la vida, liquidant tota retòrica i sobretot sense retrocedir»,¹ els hereus de Fuster reconeixen de manera innegable una empremta brossiana en tots els camps que els empeny a no tirar mai enrere.

¹ Esborrany de carta de Joan Brossa a Joan Fuster, 1 d'agost de 1959. Col·lecció MACBA. Centre d'Estudis i Documentació. Dipòsit Fundació Joan Brossa. A.JBR.03511.061.

|
L'OBRA DE JOAN BROSSA DES DE L'ART
I L'EDUCACIÓ D'AVUI

BROSSA DES DE L'ART

Apunts sobre un recital a quatre veus de cinquanta poemes concrets de Joan Brossa i un número d'antimàgia

Nelo Vilar

Gestor cultural independent

A mitjans de 2019, Bartomeu Ferrando ens va proposar a tres artistes¹ treballar junts en un recital de poesia de Joan Brossa. La idea era escenificar poesia «no-discursiva», és a dir, que no estiguera sostinguda pel discurs, sinó en propostes de descomposició del sentit, des d'opcions properes a la poesia concreta fins a d'altres de lúdiques i agosarades.

Els llibres que utilitzàrem per a fer la tria foren *Poemes de seny i cabell* (1977) i *Rua de llibres* (1980). Els poemes els vam escollir de forma intuïtiva, sense expressar cap criteri més enllà dels suggeriments que pogueren produir-nos o del major o menor encaix estètic en allò que preteníem fer. La selecció final inclogué cinquanta poemes que expressaven una gran diversitat: vint-i-vuit de *Poemes de seny i cabell* i vint-i-un de *Rua de llibres*,² més una versió molt lliure d'un número d'anti-màgia.

Es tractava de poemes breus que anaven des de tres o quatre paraules fins a xicotetes narracions trobades o a signes gràfics abstractes. De vegades, un poema és simplement una frase denotativa, en d'altres són treballs visuals o que juguen amb els significants gràfics, en *ready-made* textuais (premsa, publicitat, llistats,...), i en general amb la desarticulació del sentit, de la literatura o de la poesia discursiva. Glòria Bordons (1980) resumia fa anys estos recursos parlant de «descripció, definició, transcripció i enumeració». Són «obres obertes», en el sentit proposat per Umberto Eco. En alguns casos el lector les pot entendre prenent partit en el seu context polític (les referències a la repressió, al Generalísimo, a estaments militars, polítics o diplomàtics), i en d'altres són mers exercicis d'enginy; a grans trets, es tracta de jocs avantguardistes, metalingüístics, sobre els límits de la poesia.

¹ Lucía Peiró, Nelo Vilar i Laura Yustas.

² *Poemes de seny i cabell*, p. 68, 75, 84, 88, 97, 121, 146, 161, 191, 193, 198, 203, 213, 216, 250, 263, 264, 270, 279, 282, 296-297, 382, 403, 530, 553, 663, 676, 776; i *Rua de llibres*, p. 40, 60, 75, 79, 98, 115, 121, 132, 164, 185, 215, 231, 241, 255, 268, 296, 350, 359, 369, 381, 429.

La posada en escena era molt senzilla: quatre persones vestides de negre darrere de quatre faristols, sense escenografia ni il·luminació, sense generar imatges. De vegades un dels participants llegia tot un poema, d'altres es llegien entre tots, botant d'un intèrpret al següent.

En este cas, el públic de l'acció acudia a les Jornades «Joan Brossa, ara i aquí», que se celebraren a València els dies 27, 28 i 29 d'octubre del 2021, amb motiu del 50è aniversari dels Premis Octubre. La nostra sessió, que a més incloïa una taula redona o col·loqui, es feu a la Universitat de València, per a un públic bàsicament format per alumnes d'Història de l'Art. Cal dir també que era un públic que no tenia cap coneixement de Joan Brossa o de moviments artístics propers, com Fluxus o l'art conceptual català.

El promotor de l'acció, Bartomeu Ferrando, va expressar en diferents contextos el seu interès per la diversitat de veus i de gestos, per enriquir formalment el resultat. Però sens dubte hi havia disparitat d'objectius en el fet de treballar poemes de Joan Brossa; a continuació intentaré explicar algunes de les qüestions que han acompanyat este treball des del principi.

PRESENTACIÓ I REPRESENTACIÓ

La primera dificultat que se'ns presentava era que els poemes no estaven pensats per a ser recitats; alguns pareixien desafectes a la declamació, fins i tot a l'oralitat, d'alguna manera molts dels poemes tenien una lògica més visual que declamatorià. Açò canviava la natura de l'operació, en tant que deixava de ser un treball actoral per esdevenir-ne un de creació.

Altres artistes es van plantejar esta mateixa qüestió en l'àmbit de la interpretació. John Cage (Cage; Charles, 1981: 157), per exemple, ho feu des de la música: les seues partitures obertes, fora de la notació tradicional, amb una mida indeterminada del temps, alliberaven l'intèrpret i li retornaven la seua dignitat de creador. Pense que en la selecció dels poemes i en les decisions creatives preses per al nostre recital férem reviscolar Brossa reinventant el seu treball a la manera «cagiana».

Això ens salvava d'actuar com a actors, com a professionals de la lectura matisada i sensible. Ací no hi havia sensibilitat per expressar, tret d'alguns textos trobats per Brossa que tenien un caràcter infantil (a manera de faules) o marcial. Aleshores sí que ens permetérem un histrionisme —molt poc matisat—, però en general en la nostra presentació s'imposà la neutralitat dels textos, la qual cosa els conferí una estètica fluxiana: les accions desproveïdes d'intenció, la presentació sense artifici contra la representació. En este cas es fa

referència al grup Fluxus i als aspectes escènics sobris, irònics, minimalistes, amb elements quotidians o convencions pròpies del món de la música culta. Un aspecte despullat present en part de l'obra de Joan Brossa, però que no defineix la seua producció, que sovint és rica en elements de Carnestoltes, trets de la *Commedia dell'Arte*, per exemple.

HUMOR

Un dels elements brossians per antonomàsia és l'humor. Potser esta fou la principal dificultat, no resolta, amb què ens trobàrem: la lectura austera, adusta, seca, dels poemes brossians no sempre deixa comprendre la seua cara humorística, especialment quan la recepció que hi fem és d'una certa reverència com a obra artística (o des de la ignorància del nostre públic). L'humor, en la nostra presentació, ve sovint per alguna partícula trobada, per deixalles de sentit arrossegades pels textos trobats. Hem convertit Brossa en una operació litúrgica de les que comporta l'àmbit artístic museístic?

Hem de ser modestos i acceptar el risc d'instal·lar-nos en un vessant de museu. Tanmateix, potser el cas de Brossa manté certes singularitats respecte d'altres artistes, especialment en el seu aspecte autònom o fins i tot de crítica institucional.

Però la reflexió sobre l'humor ens permet aportar una nova consideració: si els poemes, llegits individualment, podien resultar secs i fins i tot difícils d'entendre, el conjunt dels poemes adquiria una nova complexitat, generava un context i construïa sentit. Si el sociòleg amerindi Guy Sioui Durand (1993) deia que els festivals de *performances*, més enllà de les peces individuals, funcionen com a obra d'art total, potser el recital de poemes concrets de Brossa esdevindrà una festa de la diversitat i una obra complexa, propera també al concepte d'obra d'art total, gairebé wagnerià d'una forma paròdica —la qual cosa remet de nou a Fluxus i la subversió de l'àmbit de la música culta.

CONTEXT ARTÍSTIC DELS POEMES

En els anys en què Joan Brossa escriu estos poemes eren molts els fronts oberts en este tipus de recerca neoavantgardista: els experiments dadaistes i surrealistes de l'avantguarda clàssica (i els aspectes transgressors, formalistes i simbolistes que cohabitaven en l'obra del nostre autor); la poesia concreta, vehiculada per la coneguda relació de Brossa amb el poeta i diplomàtic João Cabral de Melo; el lletrisme i tots els experiments amb els significants del llenguatge desarticulat,

o, entre d'altres, la influència oriental que «presenta» la realitat, en contraposició a la poesia occidental que privilegia la representació augmentada per una transferència espiritual.

En este context, fer referència al haiku, la poesia zen per excel·lència, ajuda a entendre la dimensió del canvi de paradigma produït respecte de la poesia tradicional. En la seua forma clàssica, el haiku mostra la natura sense afegir-hi suplementos espirituals; les coses tenen el seu propi centre, són suficients per si mateixes, contra la poesia tradicional a Occident, en què el centre és el poeta, que hi genera sentit. El que se'ns exigeix en esta operació és un canvi en la percepció de la realitat: una percepció activa, que no es limita a reconèixer-la, sinó que la descobreix cada vegada. El *zazen*, la meditació asseguda del budisme zen, consisteix a no fer res, no pensar res, assegut i despert; per al zen, no hi ha altra cosa que el present i la seua percepció conscient.

Esta forma d'entendre la realitat generà altres poètiques en bona part de les neoavantguardes des dels anys cinquanta, insertes com estaven en la dinàmica dels camps de producció cultural: espais de lluita per la legitimitat en què les noves posicions prenen partit contra les arts instituïdes i contra les avantguardes consagrades.

És cert que en les últimes dècades aquelles pràctiques avantguardistes s'han incorporat a la indústria cultural, les estètiques *new age* i la banalització de la percepció conscient, el gir terapèutic i l'atomisme neoliberal, i que esta qüestió ha generat una gran crisi de legitimitat per al medi artístic en què se subvenciona la subversió. Però això no implica que no es pugui treballar respecte d'este medi.

BOURDIEU

Des de Dau al Set fins al temps de l'art conceptual, Brossa mantingué la seua potencialitat avantguardista durant dècades i continuà col·laborant molt activament amb moviments i artistes avantguardistes successius. Potser si continuem treballant amb ell es deu al fet que encara manté espai per a una certa actualitat bel·ligerant. Mentre alguns dels seus companys (especialment els pintors) passaven aviat a ocupar l'espai de l'avantguarda consagrada i patien un procés d'envelliment social, Brossa, «fracassant», conservà el seu capital simbòlic avantguardista.

Per a entendre esta paradoxa, s'ha de recórrer a la sociologia de l'art de Pierre Bourdieu. A *Les regles de l'art. Gènesi i estructura del camp literari*, hi descriu amb precisió l'estructura dels camps autònoms de producció cultural, aquells espais en què es disputava la legitimitat entre un pol dominant, que